

Инна Киричок

Антропологические доминанты в педагогическом наследии С.И. Гессена

Аннотация. Автор рассматривает проблемы личности, творчества, свободы в педагогическом наследии известного российского педагога-эмигранта XX в. С.И.Гессена. Большое внимание сосредоточено на аксиологической трансцендентальности персоналистической парадигмы личности ученого, которая основывалась на философских идеях М.А.Бердяева.

Ключевые слова: трансцендентальный, аксиологический подход, персоналистическая теория, личность, философско-антропологическая концепция, творчество, культура.

Inna Kyrychok

**Anthropologic Dominant Ideas
in Pedagogical Heritage of S.I.Hessen**

Summary. The author considers the problems of personality, creation, freedom in the pedagogical heritage of the famous Russian pedagogue-emigrant XX century S.I.Hessen. The accent is given to the scientist's axiologic transcendentalism of the personalistic paradigm of personality, which was based on M.O.Berdyayev's philosophical ideas.

Key words: transcendental, axiologic approach, personalistic theory, personality, philosophical-anthropologic conception, creation, culture.

УДК 374.7(00-99)

**Лариса Сіґаєва,
м. Київ**

**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
ДОРΟΣЛИХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Історія становлення і розвитку освіти дорослих – це одна з найважливіших складових вітчизняної історії, що пронизує практично всі сфери життя суспільства – від економіки до

духовного життя, включаючи повсякденний побут людей. Щоб зрозуміти сучасну ситуацію освіти дорослих в Україні і визначити тенденції її розвитку на межі століть, необхідний ретроспективний аналіз зародження і розвитку цього надзвичайно складного поліфункціонального соціального явища.

Необхідність історичного підходу до освіти дорослих зумовлена ще тим, що по-перше, без знання минулого не можна зрозуміти сьогодення, по – друге, ретроспективний аналіз розвитку освіти дорослих в Україні необхідний на сучасному етапі й з іншої причини: для відновлення об'єктивного висвітлення історико-педагогічного процесу і соціокультурної наступності між минулими поколіннями діячів освіти дорослих і сучасними, між теорією освіти дорослих, що зароджувалася в дореволюційний період, і подальшим її розвитком, щоб виявити тенденції, уникнути недоліків і спланувати майбутнє. Фронтальне вивчення проблеми протягом різних періодів історії суспільства, зазначає вітчизняна дослідниця Л. П. Вовк, створює умови для наукового збагачення парадигми розвитку педагогіки і освіти в Україні в цілому, важливе для наукової мотивації, орієнтації сучасного навчального закладу на соціальне – культурне середовище з його системою цінностей та їх критеріїв [2]. Оскільки Україна тривалий час входила до складу російської імперії, ми будемо розглядати розвиток освіти дорослих в Україні у цьому контексті.

Передумови розвитку освіти дорослих в Україні беруть свій початок з епохи розвитку російського просвітництва XVIII ст., коли в його надрах у процесі розвитку культурно-освітніх структур, гуманістичної літератури зароджувалася філософська демократична суспільна думка щодо саморозвитку людини як суб'єкта пізнання, діяльності, соціальних відносин тощо. У XVIII ст. здійснюється перехід до загальнодержавної системи народної освіти Російської імперії, активна розбудова якої протягом XIX ст. відчутно позначилася і на розвитку освітньої справи в Україні [4, с. 189]. Як зазначає історик педагогіки О. В. Сухомлинська, перші світські школи виникли в Україні за часів входження її земель до Російської імперії, за Петра Першого (XVIII ст.) [13, с. 9].

У XIX ст. в Україні виникає низка середніх навчальних закладів, університетів і спеціалізованих вищих навчальних закладів, формуються наукові школи. Проте забороняються закордонні відрядження, викладання українською мовою,

виписування з-за кордону навчальних посібників, наукової літератури, періодичної преси [4, с. 188-192]. У другій половині XIX ст., після відміни кріпацтва, промисловість, що розвивалася, вимагала грамотних робітників, і багато прогресивно мислячих людей з різних шарів суспільства усвідомлювали необхідність не тільки культурної освіти, а й освіти народу. У зв'язку з цим починається бурхливий розквіт різних форм освіти дорослих і як результат – зародження андрагогічних ідей і поява терміну „андрагогіка” (1833 р.), що позначає науку про закономірності освіти дорослих. Це відбувається на основі антропологічної філософії, яка висуває на перший план людину як суб'єкта пізнання і діяльності, що усвідомлює свої освітні і культурні потреби, прагне до саморозвитку і духовно-етичного вдосконалення.

У першій чверті XIX ст. виникли привілейовані навчальні заклади, які поєднували курс середніх і вищих шкіл: Кременецький лицей (1803 р.), Рішельєвський лицей в Одесі (1817 р.), Гімназія вищих наук князя І. А. Безбородька в Ніжині (1820 р.) [9]. Після польського повстання 1830-1831 рр. Кременецький лицей було закрито. Центрами наукової думки, підготовки вчених, учителів для середніх шкіл, лікарів, юристів та інших фахівців стали Харківський, Київський і Новоросійський (м. Одеса) університети, а також Ніжинський історико-філологічний інститут [4, с. 189].

У діяльності вітчизняних університетів починає набирати силу освітня тенденція, яка пріоритетним завданням вищої школи визначила підготовку висококваліфікованих кадрів для обслуговування державного апарату. Університети як центри навчальних округів сприяли швидкому поширенню мережі гімназій, лицей, повітових і комерційних училищ, шкіл, а створені при університетах педагогічні інститути вперше порушили питання про спеціальну підготовку вчителів за денною формою та екстерном. Крім привілейованих чоловічих навчальних закладів, відкривалися станові жіночі навчальні заклади — інститути шляхетних дівчат у Харкові (1812 р.), Полтаві (1817 р.), Одесі (1828 р.), Керчі (1835 р.), Києві (1838 р.) [4, с. 191].

Розвиток різних форм позашкільної освіти дорослого населення, що стихійно виникав у XIX ст., потребував теоретичного осмислення. Основою для формування перших дидактичних ідей послужила діяльність недільних

загальноосвітніх шкіл для навчання дорослих, виникнення яких пов'язано з іменами таких відомих педагогів, як К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. І. Пирогов, В. Я. Стоюнин, В. І. Чарнолуський та ін. [10]. Критикуючи станомо-кріпосну систему освіти, що існувала в Росії, М. І. Пирогов розробляє принципи нової школи, в основу якої біли покладені: системність, послідовність у навчанні, наочність, спадкоємність між етапами навчання дитини в школі, завершеність освіти в умовах упровадження ступеневої освіти, а також визначає рівні освіти. Педагогічна справа, на думку М. І. Пирогова, – це той вид мистецтва, якого треба вчитися в інших, а не розраховувати лише на себе [12, с. 122-123]. Ознайомившись з західноєвропейським досвідом організації додаткових вищих народних шкіл для дорослих у Данії, Німеччині, відвідавши недільні школи м. Дерпта, М. І. Пирогов 11 жовтня 1859 р. відкрив у м. Києві першу в Росії недільну безкоштовну школу для дітей, підлітків і неписьменних.

Будучи попечителем Київського навчального округу, відомий учений сам викладав у цій школі. Що ж становила собою недільна школа як навчальний заклад, якими були форми та методи навчання в ній? Це був нетрадиційний навчальний заклад навчання в якому закладі відбувалося раз на тиждень – у неділю або у святкові дні. Контингент учнів за віком складав від 10 до 20 років, а навчання тривало від 11-ої до 14-ої години. Теж самі безкоштовні недільні школи для дорослих виникають у Москві, Петербурзі й інших містах [10, с. 17]. На початку 60-х років XIX ст. такі школи діяли вже в 53 губерніях, їх налічується 316 у Київському, Одеському, Харківському округах, у Сибірі. Основною рисою цих шкіл була безкоштовна праця їхніх викладачів [11, с. 84].

Недільні школи не мали визначених засобів для свого існування, приміщень для занять, стабільного викладацького персоналу, навіть визначених учнів. Внутрішня організація цих шкіл будувалася на принципах гуманності; особлива увага приділялася стосункам між учителями й учнями. Характерними ознаками недільних шкіл були: вільність у викладанні, розробка авторських навчальних програм, самостійний вибір навчальних посібників [11]. Недільні школи з'явилися першим проявом суспільного руху, що мали на меті задовольнити освітні потреби населення в альтернативній формі, відмінній від державних шкіл, сприяли задоволенню суспільної потреби не тільки навчатися, а й

вчити; були першим виявом масової додаткової початкової освіти [1]. Педагогічна громада бачила в них можливість створення культурного середовища, необхідного для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього і культурного потенціалу дорослого населення. Значна увага приділялася тим, хто навчав дорослих – вчителям. Тому навчання в різних формах працюючих вчителів з повною основою можна включати в систему освіти дорослих. У діяльності шкіл вбачали зародження поширення теоретично обґрунтованих мотивів зростання національної самосвідомості шкіл [1, с. 19].

В червні 1862 р. після численних доносів про те, що в позашкільних закладах ведеться антидержавна пропаганда, були закриті всі недільні школи, народні бібліотеки-читальні, заборонені народні читання та публічні лекції в різних містах і регіонах України. Низкою правил недільні школи офіційно було перетворено в елементарні школи грамоти. Це суперечило впровадженню першочергової ідеї громадськості – використання шкіл як інструменту розвитку особи і суспільства, адаптації простого народу до соціальних і економічних умов життя [1, с. 19-23].

З 1884 р. до організації недільних шкіл причетним стає духовенство, а з 1891р. всі недільні школи були підпорядковані цьому відомству за згодою Міністерства народної освіти, щоправда через декілька років цей циркуляр втратив чинності [10, с. 20]. Пізніше, у 1896 р., був відкритий особливий відділ недільних шкіл, яким стала завідувати ветеран цієї справи Х. Д. Алчевська [12, с. 258].

Постійно збагачуючи досвід і творчо вдосконалюючи систему роботи, харківська недільна школа, очолювана Х. Д. Алчевською (1841-1920 рр.), стала провідною у розробці основних проблем організації навчання дорослих. Ця школа була не лише навчальним закладом, а й своєрідною дослідницькою лабораторією, методичним центром з організації навчання дорослих. Створена під керівництвом Х. Д. Алчевської спільними зусиллями вчителів Харківської та інших недільних шкіл, учених і фахівців різних галузей знань „Книга дорослих” (у трьох випусках) була першим в історії народної освіти посібником, складеним з урахуванням специфіки навчання дорослих. Понад два десятиліття цей посібник майже щороку перевидавався, його використовували не тільки в недільних школах і недільно-вечірніх

класах робітників, а й у багатьох інших навчальних закладах Росії, а також у народних бібліотеках і читальнях, на різних курсах [12, с. 151-153].

З середини 80-х років XIX ст. починається нова хвиля щодо відкриття недільних шкіл. До цієї роботи залучаються педагоги-добровольці, які працюють безкоштовно поза своєї роботи. У 1898 р. урядова статистика зафіксувала 528 недільних шкіл, у т.ч. 446 недільних та вечірніх класів для робочих [6, с. 258].

Протягом багатьох десятиліть освіта дорослих у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в історико-педагогічній літературі не знайшла гідного відображення; праці видатних вітчизняних прогресивних мислителів і педагогів ігнорувалися, а їхні імена, соціальна і науково-педагогічне значення діяльності у сфері освіти дорослих не були надбанням широкої педагогічної громадськості і вітчизняної культури. Вважалося, що початок становлення освіти дорослих у Росії пов'язано з подіями 1917 року. Це помилкове твердження привело до того, що з курсу історії педагогіки, досліджуваного в педагогічних інститутах, „випав” цілий пласт науково-педагогічних знань, пов'язаних із зародженням *андрагогіки як науки про закономірності освіти дорослих* [5].

У XIX ст., у зв'язку з відкриттям разом з елітарними навчальними закладами (гімназіями і ліцеями) земських і приходських шкіл для навчання дітей простого люду, почала виявлятися потреба в постійному підвищенні рівня знань учителів. Однією із форм, що сприяли зростанню професійного рівня вчителів, стали педагогічні поради, які були запроваджені при кожній гімназії Статутом 1828 року. У центрі їх уваги була навчально-виховна робота, вдосконалення змісту і методів викладання, якість роботи, шляхи поліпшення стану освіти, що сприяло професійному зростанню вчителів. Але найбільш поширеною формою навчання дорослих залишалися різні курси [9, с. 39]. Демократична спрямованість освіти дорослих виявлялася і в поширенні літератури для народних шкіл і курсів, створенні безкоштовних бібліотек. Цю роботу очолили комітети письменності.

Великою популярністю у 90-ті роки XIX ст. користувалася недільна школа в Петербурзі, у якій працювала Н. К. Крупська. Одночасно її відвідували біля 300 учнів. До революції 1905 року

було вже 500 недільних та вечірніх курсів для робітників. Така форма навчання називалася тоді позашкільною освітою.

Упродовж XIX – початку XX ст. для характеристики проблеми освіти дорослих використовувався термін „позашкільна освіта”, який поступово трансформувався в „політосвіту” та „освіту дорослих”. Термін „позашкільна освіта” почав вживатися в 90-х роках XX ст.; він підкреслював розвиток освіти на нетрадиційних і незалежних від офіційних освітніх структур принципах: організаційну самостійність, педагогічне новаторство, вікову і соціальну специфіку контингенту. Одним із організаторів освіти дорослих Г. А. Фальборком вперше в 1893-94 рр. було зроблено виступ на тему „Позашкільна освіта”. Тоді значення терміну „позашкільна освіта” розглядалося як поєднання всіх видів просвітницької діяльності [10, с. 32]. Позашкільна освіта мислилася як поширення знань серед дорослого населення, що сприятиме їх подальшому розумовому розвитку. Сучасний російський дослідник проблеми освіти дорослих П. В. Горностаєв відзначає, що перша велика робота, яку можна віднести до теорії позашкільної освіти, – це книга О. С. Пругавіна „Запити народу і обов'язок інтелігенції в області освіти і виховання” (м. Санкт-Петербург, 1890 р.) [3, с. 13-15]. У 1896 р. у Москві вийшла книга В. П. Вахтерова „Позашкільна освіта народу”. В ній В. П. Вахтеров виступив з обґрунтуванням необхідності органічного взаємозв'язку в діяльності недільних шкіл, повторювальних класів, народних бібліотек, наївно думаючи, що саме їхня взаємодія може сприяти якісній освіті дорослих, розвитку і вдосконаленню особистості [3]. Слушні міркування про позашкільну освіту висловлює організатор і теоретик освіти дорослих Є. М. Мединський: „Освіту (байдуже, де її здобувають: у школі чи поза нею) не можна поділяти на шкільну і позашкільну. – зазначав учений. Освіта – це той психічний процес, що відбувається усередині особистості, а відкілья виходить матеріал для нього, це вирішального значення мати не може... Традиційний розподіл освіти на шкільну і позашкільну... неправильний” [8, с. 9-10].

Педагогічна громадськість, як і при відкритті перших вищих народних шкіл у Європі, бачила в недільних школах можливість створення культурного середовища, необхідного для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього й культурного потенціалу дорослого населення,

домагалася посилення соціокультурних функцій освіти дорослих.

Таким чином, теорія освіти дорослих в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. формувалася на основі перших вітчизняних здобутків шкільної педагогіки, досвіду європейських закладів позашкільної освіти, завдяки участі в теоретичних і практичних пошуках прогресивних представників суспільства і педагогічної думки – Т. Шевченка, К. Ушинського, М. Пирогова, М. Драгоманова, Х. Алчевської, Б. Грінченка, Т. Лубенця, С. Русової. Позашкільна освіта дорослих була визнана не тільки рівноправною із шкільною, а й також суспільно значущою, як і шкільна освіта [9, с. 50]. Основою для формування перших дидактичних ідей послужила діяльність недільних загальноосвітніх шкіл для навчання дорослих, виникнення яких пов'язано з іменами таких відомих педагогів, як К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. І. Пирогов, В. Я. Стоюнін, В. І. Чарнолуський та ін.

Недільні школи з'явилися першим проявом суспільного руху, що мали на меті задовольнити освітні потреби населення в альтернативній формі, відмінній від державних шкіл, сприяли задоволенню суспільної потреби не тільки навчатися, а й вчити; були першим виявом масової додаткової початкової освіти. На початку XX ст. у Росії оформилися 5 типів шкіл для дорослих [7].

Освіту дорослих ми розглядаємо як соціальне явище, яке органічно та взаємозалежне пов'язане з історією суспільства і культури, розвитком добровільних суспільств, боротьбою соціально-політичних течій.

Література

1. Вовк Л.П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX — 20-ті рр. XX ст.): дис. ...докт. пед. наук: 13.00.01 / Л.П. Вовк. – К., 1995. – 451 с.
2. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси /Л.П. Вовк; Укр. держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: УДПУ, 1994. – 228 с.
3. Горностаев П.В. Развитие теории общего образования взрослых в СССР (1917–1931 гг.): учеб. пособие / П.В. Горностаев. – М.: МПРСФСР, Моск. обл. пед. ин-т им. Н.К. Крупской, 1974. – 141 с.
4. Дмитриченко М.Ф. Вища освіта і Болонський процес: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.Ф. Дмитриченко, Б.І. Хорошун, О.М. Язвінська, В.Д. Данчук. – К.: Знання

- України, 2006. – 440 с.
5. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов. – 2-е изд., перераб. – М.: Сабашниковы, 1918. – 283 с.
  6. Маловідомі періоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.): хрестоматія / [упоряд.: Л.Д. Березівська та ін.]. – К.: Наук. світ, 2003. – 418 с.
  7. Медынский Е.Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника: курсы, читанные в пед. акад. / Е.Н. Медынский. – Спб., 1913. – 249 с.
  8. Медынский Е.Н. Обществоведение в школах взрослых // Внешкольное образование. – 1918. – №5. – С. 6-10.
  9. Никитин Э.М. Андрагогика: история и современность: учеб. пособие / А.П. Ситник, И.Э. Савенков, И.В. Крупина. – М.: АПК и ПРО, 2003. – 125 с.
  10. Образование взрослых на рубеже веков: вопросы методологии, теории и практики: в 4-х т. / [В.И. Подобед.] – Т. I, кн. 1: История развития образования взрослых в России / под ред. Е.П. Тонконогой. – Спб.: ИОВ РАО, 2000. – 151 с.
  11. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – початку XX століття: у 2 кн. / Н.С. Побірченко. – К.: Наук. світ, 2000. – Кн. 1: Київська громада. – 307 с.
  12. Сисоева С.О. Основи педагогічної творчості вчителя: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Сисоева. – К.: Міленіум, 2006. – 346 с.
  13. Сухомлинські О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / О. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 5-29.

Лариса Сигаєва

Ретроспективний аналіз розвитку освіти взрослих во второй половині XIX століття

Анотація. В статті аналізується розвиток освіти дорослих во второй половині XIX ст. Автор вважає, що ретроспективний аналіз розвитку освіти дорослих на Україні необхідний на сучасному етапі з ряду причин: для оновлення об'єктивного освітнього історико-педагогічного процесу і соціокультурної послідовності між минулими поколіннями діячів освіти дорослих і сучасними, між теорією освіти дорослих, що зародилася в до революційний

период, и последующим ее развитием, чтобы выявить тенденции, избежать недостатков и спланировать будущее.

Ключевые слова: образование, внешкольное образование, воскресные школы, образование взрослых, андрагогика.

Larisa Sigaeva

Retrospective analysis of adult education in the second half the nineteenth century

Summary. The paper presents the analysis of the adults education development in the second half of the XIXth century on the base of historical, scientific and pedagogical literature. The author considers that the retrospective analysis of the adults education development in Ukraine is necessary at present stage due to some reasons: to restore the objective information on the historical and pedagogical process, social and culture continuity of past and present generations of adults educators, adults education theory born in the pre-revolution period and its further development, to explore the tendencies, eliminate shortcomings and plan the future.

Key words: education, out-of-school education, sabbath schools, adult education, andragogics.